
Лариса Левченко

**МИКОЛАЇВСЬКЕ
І СЕВАСТОПОЛЬСЬКЕ
ВІЙСЬКОВЕ ГУБЕРНАТОРСТВО:
ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ
ТА ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ**

Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства до недавнього часу залишалась у колі мало-досліджених тем. Проте останніми роками для української держави, яка перебуває на шляху реформування всіх сфер життєдіяльності, набуло актуальності врахування реального історичного досвіду державного управління, як позитивного, так і негативного. Зростає інтерес до історичного розвитку окремих регіонів, зокрема Північного Причорномор'я та Криму — стратегічно важливих прикордонних земель Російської імперії, особливості яких неможливо дослідити, якщо зосереджуватись на загальноукраїнській проблематиці. Період ХІХ ст. характерний інтенсивною колонізацією цих земель Російською імперією, яка мала як прогресивні, так і негативні наслідки. Одним із осередків цієї колонізації виступає Миколаївське і Севастопольське (Миколаївське) військово-губернаторство — унікальний своєрідний інститут державного правління. Передумови, причини і процес створення губернаторства, його адміністративно-територіальний поділ та структуру управління, повноваження військових губернаторів і їх діяльність, проблеми співіснування органів державної влади та місцевого самоврядування в розрізі вирішення національних, земельних питань, економічного розвитку та благоустрою міст і селищ губернаторства, об'єктивні причини ліквідації губернаторства та його історичне значення досліджені у дисертації та монографії Л. Л. Левченко «Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900 рр.)». У даній публікації автор ставить за мету ознайомити наукову громадськість з основними етапами створення та загальними засадами функціонування губернаторства.

Північне Причорномор'я та Крим ще з давніх часів мали велике політичне, стратегічне та економічне значення. У ІХ–ХІІІ ст. тут пролягала велика торговельна магістраль — «шлях із варягів у греки» між Балтикою і Візантією. Київські князі Аскольд і Дір (861 р.), Олег (907 р. і 911 р.), Ігор (941 р. і 944 р.), Святослав (968–970 рр.) та Володимир (988 р.) вели успішну боротьбу за право вільного мореплавства і торгівлі на Чорному морі, підписували вигідні угоди з Візантією. У ХІІІ ст. ці

території захопили монголо-татари. В результаті вдалих дипломатичних дій наприкінці XIV ст. литовсько-руський князь Вітовт отримав від татар грамоту, в якій вони зрікались «історичних прав» на руські землі і повертали Україні Чорномор'я. На цих землях Вітовт збудував низку фортець, у тому числі Хаджибей.

Довгий час про землі Криму і Північного Причорномор'я, панування у Чорноморському басейні мріяла Російська держава. Починаючи з XV ст. вона вела війни з Кримським ханством, а потім Османською імперією. Війни слідували одна за другою: 1676–1681, 1686–1700, 1710–1713, 1735–1739, 1768–1774, 1787–1791, 1806–1812, 1828–1829, 1853–1856, 1877–1878 рр. В результаті були звільнені від турецького ярма і приєднані до Росії Південна Україна, Бессарабія, Крим, Північно-Західний Кавказ, Чорноморське узбережжя Кавказу, південно-західна Грузія та північна частина Турецької Вірменії. Запорозькі козаки багато разів здійснювали довгострокові походи проти турок по Чорному морю в Крим і до витoku Дунаю. На легких суднах («чайках») вони досягали Кафи і Сінопу, громили Очаків і Азов. Один з найбільших морських походів козаки здійснили у 1633 р. Вони вели бої за Ізмаїл, Кілію, міста і селища між Дніпром і Дунаєм. У 1637 р. козаки відвоювали у турків фортецю Азов і п'ять років її утримували.

Результатом російсько-турецької війни 1768–1774 рр. був Кючук-Кайнарджійський мирний договір (11 червня 1774 р.), за яким до Російської імперії відійшли територія Південної України до Південного Бугу, фортеці Кінбурн, Керч, Єнікале. На той час це забезпечувало Росії право вільного мореплавства на Чорному морі та вихід через чорноморські протоки. Росія бажала закріпити свої завоювання. Досягти цієї мети можливо було тільки з сильним військовим флотом.

На Півдні України, в урочищі Олександр-шанц, за ініціативою Г. О. Потьомкіна та Указом Катерини II від 18 червня 1778 р. було засновано фортецю, порт з гаванню, адміралтейство з верф'ю та місто, яке отримало назву Херсон¹. Херсонське адміралтейство з верф'ю діяло до 1827 р. За цей час тут побудували 170 кораблів і суден для Чорноморського флоту.

Капітальне освоєння берегів Ахтіарської гавані почалося після приєднання Кримського півострова (8 квітня 1783 р.)². До середини квітня 1783 р. сюди прибули Капорський і Дніпровський полки та ескадра під командуванням віце-адмірала Федота Олексійовича Клокачова, щойно призначеного командуючим

¹ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ). — СПб., 1830. — Т. XX. — С. 722–723.

² Севастополю — 200 лет. 1783–1983 гг.: Сборник документов и материалов. — К., 1983. — С. 5.

флотом «на Чорному і Азовському морях»³. Однак 8 травня 1783 р. він очолив Херсонську портову адміністрацію і відбув до Херсона. Після нього командування ескадрою прийняв Томас Федорович Мекензі, який одночасно став і командиром Севастопольського порту. Начальником штабу при ньому був Д. Н. Сенявін, який фактично керував спорудженням бази для флоту. З червня 1783 р. під керівництвом Д. Н. Сенявіна на місці невеличкого татарського селища Ахті-Яр заклали перші кам'яні будинки, які поклали початок Севастополю⁴.

Ф. О. Клокачов раптово помер 27 жовтня 1783 р. Через місяць, замість нього, на чолі Херсонської портової адміністрації став контр-адмірал Яків Пилипович Сухотін, а 5 вересня 1785 р. Г. О. Потьомкін запропонував цю посаду Миколі Семеновичу Мордвинову⁵.

10 лютого 1784 р. Катерина II підписала Указ, за яким повеліла «улаштувати такі укріплення»: «фортецю велику Севастополь, де нині Ахті-Яр і де повинні бути адміралтейство, верф для кораблів першого рангу, порт і військове селище»⁶. Т. Ф. Мекензі помер 10 січня 1786 р., замість нього на посаду командира Севастопольського порту було призначено графа Марка Івановича Войновича, який водночас став начальником Севастопольської ескадри⁷. Саме М. І. Войнович приймав Катерину II під час відвідин Севастополя у травні 1787 р.

Катерина II прибула в Севастополь у супроводі високопоставлених осіб іноземних держав. Демонстрація могутності Чорноморського флоту під час відвідин викликала відповідну реакцію іноземних країн. Туреччина висунула ультиматум про повернення Криму, і 21 серпня 1787 р. почалася чергова російсько-турецька війна. Діючий флот потребував спорудження нових кораблів на заміну тих, що вийшли із ладу. Це завдання покладалось на Херсонську верф, «але мілководдя гирл перешкоджало виводити із Херсона в море великого рангу кораблі...». Тому губернатор Новоросійського краю Г. О. Потьомкін розпочав пошук нового зручного місця для будівництва верфі.

Невдовзі один з його підлеглих, крігс-комісар М. Л. Фалєєв, запропонував вільну ділянку при злитті річок Південний Буг і Інгул, де й було засновано верф і місто Миколаїв (1789 р.). Потьомкін загорівся ідеєю «майбутнього грандіозного адміралтейства —

³ Ванєєв Г. И. Севастополь. 1783–1983. Страницы истории: Справочник. — Симферополь: Таврида, 1983. — С.6; Афанасьев Д. М. К истории Черноморского флота (1768–1816) // Русский архив. — М., 1902. — № 2. — С. 206.

⁴ Севастополю — 200 лет. — С. 28.

⁵ Афанасьев Д. М. К истории Черноморского флота (1768–1816). — С. 205–206.

⁶ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. XXII. — С. 21–22.

⁷ Афанасьев Д. М. К истории Черноморского флота (1768–1816) — С. 210, 212.

гнізда нового російського Чорноморського флоту». Будівництвом міста керував М. Л. Фалєєв. 25 серпня 1790 р. «Височайшим указом» капітаном над Миколаївським портом і начальником штурманів було призначено бригадира Івана Тихоновича Овцина⁸. 21 лютого 1791 р. для нагляду за цивільними роботами призначено капітана Конопліна, 26 квітня на посаду городского вступив відставний секунд-майор Якимович (Данило Єкимович⁹), а на посаду архітектора капітан Неплюєв¹⁰.

29 серпня 1791 р. Г. О. Потьомкін писав М. Л. Фалєєву: «Поспішайте з озброєнням Миколаєва. Ти не можеш собі уявити, наскільки він потрібен. Від цього, крім того, залежить честь моя і Миколаївської верфі, мало кому відомої...»¹¹ Незважаючи на великий приплив бажаючих оселитися в Миколаєві, робочих рук в адміралтействі не вистачало. За розпорядженням Г. О. Потьомкіна до Миколаївського адміралтейства у 1790 р. були приписані селища Богоявленськ, Воскресенськ, Калинівка, Покровськ, Знам'янка і Богданівка з метою забезпечення верфі робочою силою, «щоб при нестачі адміралтейських майстрових і при цілковитій неможливості здобувати не тільки їх, а взагалі робочі руки в новому завойованому безлюдному краї, використовувати поселенців в кораблебудівні, теслярські та інші роботи»¹².

Селище Богоявленськ розташоване на березі Бузького лиману (сучасний Жовтневий район м. Миколаєва), у пониззі р.Інгул розташовані Калинівка і Воскресенськ (сучасна Миколаївська область), на чумацькому тракті Миколаїв-Херсон — Покровськ (сучасна Херсонська область), Богданівка і Знам'янка (сучасна Кіровоградська область)¹³. Ці селища були засновані і заселені за ініціативою самого Г. О. Потьомкіна. Адміралтейські поселення до 1798 р. були підпорядковані Канцелярії будування м. Миколаєва. Потім вони були передані у розпорядження Чорноморської виконавчої експедиції. До 1797 р. адміралтейські поселяни виконували різні роботи на підприємствах Морського відомства. З 1 січня 1797 р. замість виконання робіт поселенці стали сплачувати оброк, який направлявся в інтендантську експедицію

⁸ Там само. — С.217–218.

⁹ Державний архів Миколаївської області (далі — ДАМО). — Ф. 243. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 27.

¹⁰ Афанасьев Д. М. К истории Черноморского флота (1768–1816) — С. 217–218.

¹¹ Там само. — С. 217.

¹² ДАМО. — Ф. 246. — Оп. 1. — Спр. 103. — Арк. 125 зв. — 126.

¹³ Там само. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 2; Спр. 29. — Арк. 2; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния / Сост. Генерального штаба полковник А. Шмидт. — Ч. 2. — СПб., 1863. — С. 368.

¹⁴ ДАМО. — Ф. 243. — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 12, 18, 32, 40, 41, 43; Спр.136. — Арк. 90–91.

Чорноморського адміралтейського правління¹⁴. Г. О. Потьомкін весь час опікувався адміралтейськими поселеннями, особливу увагу він звертав на Богоявленськ, який планував поєднати з Миколаєвом, збудувавши місто амфітеатром на березі Бугу¹⁵. На жаль, завершити все задумане йому не вдалося: 5 жовтня 1791 р. по дорозі з міста Яс до Миколаєва він помер, не втіливши свої плани до кінця.

29 грудня 1791 р. було укладено Яську мирну угоду, за якою до Росії відійшли землі між Південним Бугом і Дністром та назажди закріплювалося все Північне Причорномор'я, у тому числі Крим. Необхідність захищати щойно завойовані землі спричинила значне збільшення штатів та фінансування Чорноморського флоту. Оцінили й всі переваги Миколаївської верфі. За постановою від 28 квітня 1795 р. Миколаїв було призначено місцеперебуванням Чорноморського адміралтейського правління. М. С. Мордвінов облаштувався в Миколаєві ще за рік до того. Для нього збудували будинок, в якому розміщувались ще й експедиції правління. В квітні 1794 р. в Миколаїв перевели кадетський корпус. Протягом 1795 р. переїхало все Чорноморське адміралтейське правління. У травні 1796 р. переведено адміралтейські майстерні. В цьому ж році засновано в Миколаєві казенну друкарню морського відомства. Таким чином, Миколаїв став містом, в якому зосередились всі інститути управління Чорноморським флотом. Місто швидко будувалось: у 1792 р. в місті вже проживало 1566 постійних жителів і 1734 тимчасових робітники¹⁶. У 1795 р. Миколаїв було приписано до Херсонського повіту Вознесенського намісництва, яке було засноване в цьому ж році¹⁷. Цивільне управління Миколаєвом зосереджувалось в руках градоначальника, ним тоді був майор Вороновський.

Згідно камерального опису Криму 1784 р. татарське селище Ахті-Яр, поблизу якого будувався Севастополь, було віднесено до Магупського кадиліка. Указом Катерини II від 2 лютого 1784 р. засновано Таврійську область, до складу якої увійшов Кримський півострів, у тому числі і Севастополь¹⁸. З перших днів Севастополь розвивався як міжнародний торговий порт¹⁹. Але вже 27 травня 1794 р. в Указі Катерини II адміралу М. С. Мордвинову

¹⁵ ДАМО. — Ф. 246. — Оп. 1. — Спр. 103. — Арк. 132.

¹⁶ Багалій Д. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд. — К., 1889. — С. 52–53.

¹⁷ Николаев // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. — СПб., 1897. — Т. XXI. — С. 111; Довідка з історії адміністративно-територіальних змін на Миколаївщині // Миколаївський обласний державний архів: Путівник. — К., 1966. — С. 260; ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. XXIII. — Ст. № 17300.

¹⁸ Административно-территориальные преобразования в Крыму, 1783–1998 гг.: Справочник. — Симферополь, 1999. — С. 102.

¹⁹ Севастополю — 200 лет. — док. № 7.

мова йде про Севастополь виключно як військовий порт. «У військові гавані не тільки іноземців, а й своїх, які не служать у флоті або адміралтействі, не впускати без наказу головного командира над портом», — читаємо в тексті Указу, — «непотрібні для флоту люди мають бути виведеними із військової гавані і порту в місця для міста призначені, і щоб там, окрім житла морських служителів, приватних ніяких не було», «оскільки це поселення вчинено в противність закону і морського регламенту»²⁰. У відповідності з таким поглядом на Севастополь, коли Маніфестом від 13 лютого 1798 р. на Таврійському півострові оголошувалось порто-франко на 30 років, іноземцям було надано право вільно селитися на всьому півострові і в приморських пристанях, «окрім одного Севастополя, яко військової гавані»²¹.

Політика Павла I, що воцарився на російському престолі у листопаді 1796 р., не сприяла інтенсивному розвитку Чорноморського флоту. 21 січня 1799 р. адмірала М. С. Мордвинова через гучний скандал (вибух пороху на складах) було викликано до столиці, на заставі його заарештували, а потім звільнили зі служби «без прохання». Замість нього призначили адмірала Вілліма Петровича Фондезіна. Чорноморський флот на чолі з адміралом Ф. Ф. Ушаковим відправлено у Середземне море, де більш ніж за два роки бойових дій «на суднах, які не відзначались ні міцністю побудови, ні задовільними якостями, часто при продовольчих злигоднях» втрата в суднових командах сягала 400 чоловік. На початку 1801 р. Ф. Ф. Ушакова перевели на Балтійський флот і призначили членом Адміралтейств-Колегії. Замість нього флотським начальником в Севастополі і командуючим Севастопольською ескадрою став віце-адмірал Павло Васильович Пустошин²².

У березні 1801 р. російський престол посів двадцятичотирирічний Олександр I. Більшість дослідників критикує Олександра I за його прихильність до сухопутної армії. Вважається, що він мало уваги приділяв флоту. Але, якщо проаналізувати укази, які було видано на початку його правління, складається протилежне враження. В цей час флот і суднобудування на Чорному морі знаходились у кризовому стані. Туреччина постійно загрожувала південним кордонам імперії, тому потрібні були кардинальні переміни як на флоті, так і в суднобудуванні.

²⁰ *Каллистов Д. И.* Краткое изложение правительственных мер, касающихся военного и торгового портов в городе Севастополе. — Севастополь, 1907. (З фондів Музею героїчної оборони і звільнення міста Севастополя. КП — 3099. Инв. № 1021.) — С. 4.

²¹ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. XXV. — Ст. № 18373.

²² *Афанасьев Д. М.* К истории Черноморского флота (1768–1816) — С. 233, 234, 255.

10 серпня 1801 р. Олександр I призначив адмірала М. С. Мординова на посаду віце-президента Адміралтейств-Колегії у Петербурзі. 8 вересня 1802 р. вийшов «Маніфест про заснування міністерств», за яким серед інших було засновано і Міністерство морських сил, до ведення якого відносилась Адміралтейств-Колегія²³. У вересні 1802 р. засновано спеціальний Комітет для створення флоту на чолі з А. Р. Воронцовим. Далі вийшла ціла низка указів щодо військово-морського флоту і суднобудування: 13 жовтня 1802 р. «Про заснування Військової Канцелярії по флоту»²⁴, 21 червня 1803 р. «Про заснування Депо карт при Чорноморському флоті»²⁵, 8 березня 1805 р. «Про реорганізацію Штурманської частини Чорноморського флоту»²⁶, 15 березня 1805 р. «Про кораблебудування з приналежними до нього майстерствами по Чорноморському флоту», де було визначено на Чорноморських верфях будування корабля закінчувати за три роки, в Севастополі та Миколаєві кількість працівників на верфі мала дорівнювати 2520 особам²⁷. Це ще неповний перелік указів (автор нарахував їх близько двадцяти тільки за період з 1802 р. до 1805 р.), виданих щодо флоту в перші роки царювання Олександра I.

З іншого боку, за реформами Олександра I йшла перебудова адміністративно-територіального поділу Російської імперії. 8 жовтня 1802 р. велика Новоросійська губернія була розділена на Миколаївську, Катеринославську і Таврійську. В цьому ж указі вказується на особливий статус Севастополя. Хоча він знаходився на території Таврійської губернії, він не був повітовим містом і не входив до жодного з семи повітів губернії²⁸. В «Енциклопедичному словнику» Ф. Брокгауза знаходимо, що у 1801 р. в Севастополі вже була встановлена посада військового губернатора²⁹. Так вважає і севастопольська дослідниця О. Завгородня³⁰. Автором цієї публікації не знайдено прямого документа, в якому б мова йшла про заснування управління військового губернатора в Севастополі у 1801 р.

²³ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. XXVII. — Ст. № 20406.

²⁴Там само. — Ст. № 20456.

²⁵Там само. — Ст. № 20859.

²⁶Там само. — Ст. № 21653.

²⁷Там само. — Ст. № 21663.

²⁸Там само. — Ст. № 20449.

²⁹Севастополь: Энциклопедический словарь / Сост. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. — Т. XXIX. — СПб., 1900. — С. 293–294.

³⁰Завгородня О. А. Организация и деятельность городских органов управления // Достойный поклонения. Севастополь. Страницы истории. — Симферополь, 1996. — С. 37.

Миколаїв було оголошено губернським містом. Миколаївська губернія складалася з чотирьох повітів: Херсонського, Єлисаветградського, Ольвіопольського та Тираспольського³¹. Зважаючи на те, що Новоросійський край був приєднаний до Росії не так давно, мав прикордонне положення та стратегічне значення як опорний військовий плацдарм, саме у Миколаєві для управління губернією, а не в Севастополі, була резиденція військового губернатора.

Посада військового губернатора в Російській імперії вперше була встановлена у 1801 р. в п'яти прикордонних губерніях: Київській, Подільській, Віленській, Малоросійській і Білоруській. Військовий губернатор — це вищий урядовий чиновник в дореволюційній Росії, який здійснював адміністративні, воєнні і поліцейські функції у важливих у воєнному відношенні губерніях, областях і містах, а також у фортецях. Він призначався із військових чинів, користувався правами начальника дивізії і з військових питань підпорядковувався військовому міністру. У випадку Миколаївського військового губернаторства — Морському міністру.

Миколаївським військовим губернатором і управляючим цивільною частиною Катеринославської, Миколаївської та Таврійської губерній у 1802 р. було призначено генерал-лейтенанта Сергія Андрійовича Беклешова, представника давнього дворянського роду Беклешових³². Посади градоначальника вже не існувало. В цей час, крім С. А. Беклешова, який був військовим губернатором, Миколаєвом управляв ще й цивільний губернатор дійсний статський радник і кавалер Олексій Матвійович Акулов³³.

20 травня 1803 р. в Миколаєві урочисто відкрились губернські органи правління³⁴. В своєму наказі, даному Миколаївському військовому губернатору С. А. Беклешову «Про посаду його по управлінню губерніями Миколаївською, Катеринославською і Таврійською», Олександр I писав: «В нових губерніях цих потрібні, імовірно, будуть, за винятком Катеринослава, різні будівлі як для розміщення Присутствених місць, так і для проживання начальників губерній і віце-губернаторів. Оглянувши казенні будівлі, які знаходяться в Миколаєві і Симферополі, і зваживши, що заново збудовано повинно бути, ви представите про те мені, щоб необхідні суми на будування могли в той же час бути асигновані; до того ж часу, якщо в казенних порожніх

³¹ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. XXVII. — Ст. № 20449. — С. 272, 290.

³² Там само. — Ст. № 20643. — С. 482-484.

³³ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. 1. — Оп. 220. — Спр. 3. — Арк. 75-а.

³⁴ Там само. — Арк. 75, 75-а.

будинках буде нестаток, можете ви для розміщення Присутствених місць наймати обивательські будинки»³⁵. Але вільних будівель для розташування губернських присутствених місць через переповнення Миколаєва установами Чорноморського відомства не було. В Миколаєві святкували відкриття губернії, а в Петербурзі 15 травня 1803 р. вийшов новий указ «Про переведення губернського управління із Миколаєва в Херсон і про перейменування Миколаївської губернії на Херсонську»³⁶. Миколаїв залишено у складі Херсонського повіту Херсонської губернії. Губернські органи управління 31 травня 1803 р. переїхали з Миколаєва до Херсона і там стали будувати присутствені місця. Наприкінці 1803 р. С. А. Беклешов помер³⁷, і Херсонським військовим губернатором та управляючим цивільною частиною Катеринославської і Таврійської губерній було призначено генерала від інфантерії кавалера Андрія Григоровича Розенберга. О. М. Акулов, що займав посаду Миколаївського цивільного губернатора, став Херсонським цивільним губернатором³⁸.

В цей час на флоті «Височайшим указом» від 4 серпня 1802 р. головним командиром Чорноморського флоту і портів було призначено адмірала Івана Івановича де Траверсе, який на той час розпочинав бурхливу діяльність³⁹.

То ж очевидно, що під час існування Миколаївської губернії Миколаєвом керувало відразу двоє: військовий губернатор та головний командир Чорноморського флоту і портів, С. А. Беклешов та І. І. де Траверсе. Їх функції стосовно міста дублювалися, і вони повинні були узгоджувати свої дії один з одним. Так, при вирішенні питання про фінансування миколаївської поліції, Олександр I наказує Беклешову: «включивши морських чиновників, що мають в Миколаєві свої будинки, в загальну з іншими жителями поліцейську повинність, розподілити її порівну для всіх і знехтяться про це з адміралом де Траверсе»⁴⁰.

Оскільки Миколаїв вже не був губернським містом, а повністю підпорядковувався морському відомству, очевидно, що управління містом і адміралтейськими поселеннями вже у

³⁵ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. XXVII. — Ст. № 20643. — С. 482–484.

³⁶Там само. — Ст. № 20760.

³⁷Контора опекунства Новороссийских иностранных поселенцев. 1781–1857: Аннотированная опись дел за 1781–1818 гг. / Сост. Н. Л. Юзбашева, Д. Ю. Мешков. — Днепропетровск; Киев, 1996. — С. 237.

³⁸ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 220. — спр. 3. — Арк. 86–87.

³⁹Афанасьев Д. М. К истории Черноморского флота (1768–1816) — С. 255–256.

⁴⁰ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. XXVII. — Ст. № 20762. — С. 604.

1803 р. повністю перейшло до головного командира Чорноморського флоту і портів⁴¹. До того ж 24 жовтня 1803 р. вийшов загальний для всієї імперії указ про надання морським начальникам прав військових губернаторів і присвоєння їм цієї назви. У ньому зазначалось: «для кращого порядку і зв'язку всіх відносин поставити морських начальників на права військових губернаторів і присвоїти їм це найменування. Тоді, поєднуючи в собі всі частини як військового, так і цивільного устрою, будуть вони управляти всіма предметами, до порту і міста приналежними, без всякого винятку. При цьому порядку речей всі чиновники різних частин повинні бути їм підпорядковані і від них безпосередньо одержувати накази». В указі мова йшла також і про те, що «в портах першого роду або воєнних... всі частини управління повинні стікатися до одного морського начальства», «поліція в цих містах без всякого винятку належить управлінню морських начальників, і хоча б в них і знаходилась частина мешканців, цивільному відомству підпорядкованих; але всі вони по поліції мають знаходитись у владі морського начальника»⁴².

23 лютого 1804 р. Комітет для створення флоту оголосив Севастополь головним військовим портом на Чорному морі. Купецьким кораблям вхід в нього було заборонено. Вважалось, що тоді «припинились би шляхи до розголошення становища флоту нашого і, отже, відомості про вжиті заходи; військові люди, які знаходяться при ньому, при малих зносінах з купецтвом, не були б ніякими іншими предметами розважені і займались би одними військовими вправами...»⁴³.

Таким чином, міста Севастополь та Миколаїв з адміралтейськими поселеннями біля нього виявилися повністю підпорядкованими морському начальству, тому у 1805 р. було визнано доцільним до посади головного командира Чорноморського флоту і портів приєднати посаду Миколаївського і Севастопольського військового губернатора, що й було зроблено розпорядженням по флоту від 20 березня 1805 р.⁴⁴ Саме 20 березня 1805 р. в історичній літературі вважається днем заснування губернаторства.

⁴¹ Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. — Херсон, 1896. — 581 с.; Николаев // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. — СПб., 1897. — Т. XXI. — С. 111.

⁴² ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. XXVII. — Ст. № 20007. — С. 953.

⁴³ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. XXVII. — Ст. № 20039, 21171; Севастополю — 200 лет. — С.7.

⁴⁴ Російський державний архів Військово-Морського флоту (далі — РДА ВМФ). — Ф. 315. — Спр. 353. — Арк. 6. Мікрофільм з фондів Державного архіву м. Севастополь (далі — ДАМС).

Ідея Г. О. Потьомкіна, його грандіозний проект про «гніздо російського Чорноморського флоту», нарешті, втілилися у життя. Під началом головного командира Чорноморського флоту і портів було об'єднано всі чорноморські ескадри, порти, адміралтейства, верфі, інші підприємства морського відомства. В одну адміністративну одиницю, не дивлячись на територіальну приналежність, було виділено міста та селища, пов'язані з флотом та суднобудуванням: Миколаїв, адміралтейські селища Богоявленськ, Воскресенськ, Покровськ, Калинівку Херсонської, Знам'янку і Богданівку Катеринославської, Севастополь Таврійської губерній. Херсон не було включено, бо ще раніше він втратив своє значення через незручність для суднобудування.

Центром військового губернаторства стає Миколаїв, де в той час знаходилось Чорноморське адміралтейське правління. Губернаторство отримало назву «Миколаївське і Севастопольське військове губернаторство», таке найменування воно мало до 1864 р.

Миколаївський історик XIX ст. Г. Ге писав: «...Миколаїв — оголошено особливим губернаторством... місто остаточно стає флотським; його цивільна громадськість відсувалась на задній план. З іншого боку, місто ставало незрівняно ближче до вищого правління»⁴⁵. А.Шмідт вказує, що управління Миколаївського військового губернатора знаходилось «в абсолютному непідлеглому відношенні до цивільного губернатора» Херсонської губернії⁴⁶. А.Скальковський відмічав, що Новоросійський край має, за винятком головного, або намісницького, п'ять особливих управлінь, з яких чотири зовсім не залежать від головного начальства, що перебуває в Одесі, серед них Управління Чорноморського флоту, портів і адміралтейських поселень⁴⁷.

Свідчення Г. Ге, А. Шмідта та А. Скальковського підтверджуються дослідженням офіційних документів. Населені пункти губернаторства знаходились на території Херсонської і Таврійської губерній, які, в свою чергу, входили до Новоросійського краю і підлягали управлінню Новоросійського генерал-губернатора⁴⁸. Циркуляром від 31 грудня 1824 р. Новоросійський

⁴⁵ Ге Г. Н. Исторический очерк столетнего существования г. Николаева при устье Ингула (1790–1890 гг.) // Именованъ — город Николаев. Историко-краеведческий выпуск. Николаев, 1989. — С. 118–119.

⁴⁶ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. — Ч. 1. — С. 86–87.

⁴⁷ Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. География, этнография и народонаселение Новороссийского края. Ч. 1. — Одеса, 1850. — С. 44.

⁴⁸ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. XX. — Ст. № 14392; ДАОО. — Ф. 5. — Оп. 1. — С. 1. В Новоросійському краї генерал-губернатор призначений на підставі загального положення від 7 листопада 1775 р., хоча ця дата досить умовна.

генерал-губернатор і уповноважений намісник Бессарабської області М. С. Воронцов на підставі циркуляра МВС (1804 р.) наказує всім начальникам губерній направляти щорічні звіти в МВС, а їх копії — в його канцелярію. «Бажаю, — пише М. С. Воронцов, — щоб ця корисна і дуже необхідна для уряду вимога у ввіреному мені Новоросійському краї виконувалась у всій точності»⁴⁹. Уже в 1825 р. М. С. Воронцову направили свої звіти Херсонський, Катеринославський, Таврійський, Бессарабський цивільні губернатори та Одеський, Феодосійський, Керч-Єнікальський і Таганрозький градоначальники. У звіті Таврійського цивільного губернатора від 23 травня 1825 р. відомостей про Севастополь немає, зате в «Табелі про земські повинності по Таврійській губернії за 1821 р.» (підшита до цього звіту) в графі «Місто Севастополь» позначено: «Перебуває у відомстві особливого начальника»⁵⁰. У звітах Херсонського і Таврійського губернаторів за 1848, 1854, 1864, 1867 рр. відомості про Миколаївське військове губернаторство відсутні, а по Николаєву, Севастополю і адміралтейських селищах наводяться лише окремі дані, наприклад, в розділах «Народне здоров'я», «Торгівля», «Судноплавство», «Опіка»⁵¹. У звіті Херсонського губернатора за 1864 р. перелічуються повітові і заштатні міста Херсонської губернії, Миколаїв позначений як заштатне⁵². В аналогічному звіті по Таврійській губернії Севастополь взагалі не значиться містом цієї губернії⁵³. Таким чином, аналіз звітів підтверджує, що Управління Миколаївського військового губернаторства було звільнено від територіальної підлеглості цивільним Херсонському та Таврійському губернаторам.

Взаємовідносини з Новоросійським генерал-губернатором були побудовані трохи інакше. В Канцелярію намісника надходили укази імператора і Сенату, розпорядження різних відомств для загального виконання. Звіди вони пересилались у Миколаїв. Значну роль відіграв Новоросійський генерал-губернатор під час Севастопольського повстання 1830 р. і розслідування, яке було після нього. Під час чуми і повстання Миколаївський і Севастопольський військовий губернатор адмірал О. С. Грейг, а потім призначений через хворобу О. Грейга замість нього Севастопольський тимчасовий військовий губернатор генерал-лейтенант Тимофеев 1-й направляли свої накази на візування спочатку М. С. Воронцову, причому в

⁴⁹ ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 190. — Спр. 68. — Арк. 1–3.

⁵⁰ Там само. — Арк. 134, 167–168, 172.

⁵¹ Там само. — Оп. 248. — Спр. 1575 «Копія звіту Таврійського губернатора (1849 г.)», арк. 3–69, 456–536; Спр. 1588. — Арк. 1–113, 225–383.

⁵² Там само. — Спр. 1588. — Арк. 16.

⁵³ Там само. — Арк. 225.

декількох примірниках. Отримавши «розпорядження на приведення їх у дію», О. Грейг і Тимофеев 1-й вже тоді віддавали їх своїм підлеглим⁵⁴. Сам М. С. Воронцов також віддавав накази по Севастополю, вони стосувались в основному призначення чиновників для розслідування обставин повстання, доставки провіанту та дров⁵⁵.

Розглядаючи стосунки Миколаївського військового губернатора і Новоросійського намісника, приходимо до висновку, що накази, які віддавав М. С. Воронцов, були його власною ініціативою, а така поведінка скоріше залежала від особистості самого графа. Оскільки І. Н. Інзов, який перебував на цій посаді до нього, Ф. Н. Пален, А. І. Красовський, П. І. Федоров, які заміняли М. С. Воронцова в його відсутність, М. М. Анненков, А. Г. Строганов, П. Є. Коцебу, що були новоросійськими намісниками у 1854–1874 рр., безпосередньої участі в управлінні Миколаївським і Севастопольським військовим губернаторством не брали. Залишилось лише їх листування з Миколаївським військовим губернатором, але характер цього листування виглядає скоріше приватним. 11 травня 1822 р. вийшов важливий указ, в якому визначалась підлеглість окремих територій Новоросійському генерал-губернатору. В указі, зокрема, говорилося: «Указом Правительствующому Сенату від 10 жовтня 1821 р. даним наказали ми за благо для загального зв'язку у справах торгових і карантинних обережностей і для зручнішого нагляду за діями оних у портах Чорного і Азовського морів підпорядкувати головному управлінню Херсонського Військового Губернатора градоначальства: Одеське, Таганрозьке, Феодосійське і Керч-Єнікальське, поширивши таким чином управління його, ми повеліваємо: Головнокомандуючому в губерніях: Херсонській, Катеринославській і Таврійській іменуватися надалі Новоросійським генерал-губернатором». Таким чином, ці градоначальства, визначені колись як самостійні одиниці, тепер на весь період існування генерал-губернаторства підпорядковувались йому, а на Миколаївське і Севастопольське військове губернаторство влада Новоросійського генерал-губернатора не поширювалася⁵⁶.

Указом від 17 січня 1874 р.⁵⁷ було припинено існування Новоросійського генерал-губернаторства. Пізніше, у 1879–1889 рр. Новоросійський генерал-губернатор відновлювався у вигляді тимчасового генерал-губернатора. Масштаб діяльності тимчасового Одеського генерал-губернатора розповсюджувався на

⁵⁴ Там само. — Оп. 191. — Спр. 89. — Арк. 3–7, 58, 76–80.

⁵⁵ Там само. — Оп. 191. — Спр. 89. — Арк. 63–64

⁵⁶ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. XXXVIII. — Ст. № 29031.

⁵⁷ ПСЗ. — СПб., 1876. — Отд. 1. — Т. XLIX. — Ст. № 53049; ПСЗ. — СПб., 1884. — Дополнение 1874 г. — Т. LV. — Ст. № 53023 а.

Херсонську, Катеринославську, Таврійську та Бессарабську губернії. Йому були підпорядковані всі місцеві губернатори, градоначальники, жандармерія і поліція, а також цивільні установи і учбові заклади. Головним завданням його була боротьба з революційним рухом. Він мав право арештовувати всіх осіб, запідозрених у зраді, у виступах проти царського уряду, передавати їх до суду, висилати в Сибір, звільняти зі служби, навчальних закладів тощо. Він також видавав обов'язкові для виконання постанови, як то про обмеження користування зброєю і вибуховими речовинами, про недопустимість небезпечних вчень, особливо серед робітничого населення, в учбових і виховних закладах, про заборону незаконних зборів коштів, про суворий облік міського населення, про придушення вуличних заворушень, нічну сторожу тощо.

Тимчасовий Одеський військовий губернатор вводив на підвладних йому територіях Положення про посилену охорону⁵⁸. В Миколаївському військовому губернаторстві воно було введено у 1881 р.⁵⁹ Кожний рік воно продовжувалось, навіть після ліквідації управління тимчасового Одеського губернатора⁶⁰. За наказами тимчасового Одеського генерал-губернатора в Миколаєві контролю піддавались книгарні, друкарні, літографії; поліція перевіряла приїжджих і висилала з міста тих, хто не мав права проживати в Миколаєві⁶¹. Одеський генерал-губернатор доповідав в МВС, що Миколаїв, як і інші чорноморські портові міста, не заслуговує на перехід до нормального стану, хоча його й виділено в самостійну адміністративну одиницю. Він підлягав особливому контролю через переповнення ремісниками, робітниками, що працювали на будівництві військово-морських споруд, а також іншим неосілим людом⁶². Як бачимо, характер завдань тимчасового Одеського генерал-губернатора корінним чином відрізнявся від функцій Новоросійського генерал-губернатора, метою якого було освоєння і інтеграція краю до складу Російської імперії. Тому й повноваження були якісно інші, в деяких галузях навіть ширші. Царський уряд настільки боявся народницького руху, що готовий був порушити встановлені норми і підпорядкувати секретні воєнні об'єкти нагляду тимчасового Одеського генерал-губернатора.

⁵⁸ ДАОО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Арк. 1; Спр. 943. — Арк. 1, 6, 6-зв., 9-зв.

⁵⁹ ДАОО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 943. — Арк. 1, 7.

⁶⁰ ДАМО. — Ф. 230. — Оп. 1. — Спр. 11609. — Арк. 1–2; Спр. 11919. — Арк. 1–2; Спр. 12088. — Арк. 1–2; Спр. 12212. — Арк. 1–2; Спр. 12559. — Арк. 1; Спр. 12731. — Арк. 1; Ф. 243. — Оп. 1. — Спр. 102. — Арк. 1.

⁶¹ ДАМО. — Ф. 230. — Оп. 1. — Спр. 12065. — Арк. 1–5; Спр. 11919. — Арк. 1–3.

⁶² ДАОО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 943. — Арк. 9–10.

В цей же період Миколаїв територіально продовжував входити до складу Херсонської губернії, але, як пише у своєму звіті Херсонський губернатор, управлінню його не підлягав⁶³.

Вище вже було зазначено, що посада військового губернатора ще у 1805 р. була суміщена з посадою головного командира Чорноморського флоту і портів. Це вже саме по собі свідчить про важливість, яку царський уряд надавав вищевказаним територіям. Головний командир призначався іменним «Височайшим указом» правительствующому Сенату і «Височайшим наказом» по флоту⁶⁴. У морських справах він підпорядковувався Міністерству морських сил⁶⁵ і навіть безпосередньо самому морському міністру, бо Адміралтейств-Колегія стосовно Чорноморського флоту мала розглядати тільки ті справи, які «від міністра до неї надіслані будуть»⁶⁶. Головний командир повинен бути в чині не нижче віце-адмірала. За даними за другу половину XIX ст. він отримував на рік жалування 2400 руб., столових 3600 руб., представницьких 3900 руб., а також квартиру з опаленням і освітленням⁶⁷.

Управління головного командира мало таку структуру: у Миколаєві знаходилась Канцелярія головного командира, яка розташовувалась в Домі головного командира (сучасний Миколаївський музей суднобудування і флоту), також існували штаб і його канцелярія, чергування, аудиторіат, гідрографічні відділення і Чорноморське депо, медичне відділення, архів, інтендантство, Миколаївський кораблебудівельний обліковий комітет, господарський комітет морської будівельної частини, контора Миколаївського морського шпиталю; у Севастополі — контора Севастопольського порту, обліковий кораблебудівельний комітет, морський шпиталь, казначейське відділення, кригс-комісаріатська та обер-провіантмейстерська частини. Крім Миколаєва і Севастополя, головному командирові підлягали контора Дунайського порту та управління Херсонського порту. Комісіонери Чорноморського управління знаходились в Петербурзі, Москві, Одесі, Таганрозі, Ростові, Дубовці. Для вирішення окремих питань створювались різного роду комітети і комісії. Так, у Севастополі у свій час існували комітети для спорудження сухих доків, для будівництва нового адміралтейства тощо.

Головному командиру підпорядковувались всі чини, починаючи з віце-адмірала, що служили в Чорноморському флоті, а також корпуси морської артилерії, флотських штурманів, корабельних інженерів, вісім робочих екіпажів, які були заведені у

⁶³ ДАМО. — Ф. 230. — Оп. 1. — Спр. 10564. — Арк. 24.

⁶⁶ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. XXVII. — Ст. № 21699. — Пункт 23.

⁶⁷ Свод морских постановлений. Кн. 1. Общее образование управления морским ведомством. — СПб., 1887. — С. 99–100.

1827 р. Завідування ними знаходилося в руках обер-інтенданта в Миколаєві, а в Севастополі, Херсоні і Ізмаїлі — капітанів над портами. У 1851 р. було поєднано управління ластовими командами, робочими екіпажами і арештантськими ротами морського відомства. В Чорноморському флоті вони підпорядковувались обер-інтенданту, при якому існував особливий штаб⁶⁸. Головному командирові підпорядковувались також навчальні заклади Чорноморського флоту. Штати Чорноморського флоту змінювались і затверджувались багато разів⁶⁹. Цей перелік дає можливість зрозуміти, якою складною і розгалуженою була система управління Чорноморським флотом і портами, а також проливає світло на характер повноважень головного командира.

З 1857 р. військовий губернатор у правах і обов'язках ніяк не відрізнявся від губернатора, повноваження якого було викладено ще в «Учреждении для управления губернией» 1775 р. Катерини II⁷⁰. Положення Комітету міністрів від 22 липня 1866 р. надало губернаторам право загальної і несподіваної ревізії у всіх адміністративних місцях цивільного відомства, виявляти незгоду на призначення на службу, переміщення або переведення чиновників цивільного відомства у випадку, якщо губернатор визнавав їх неблагонадійними, а також право їх атестації і представлення до нагород; призупиняти будь що суперечне громадському порядку (закривати клуби, збори, артілі і т. п.).

Положення Комітету міністрів від 13 липня 1876 р. надало губернаторам право видавати в межах свого відомства обов'язкові для виконання постанови про громадське благочиння, порядок і безпеку. Положення 1881 р. про посилену охорону наділило губернаторів правом закривати збори, торговельні та промислові заклади, органи преси, арештовувати на строк до 3-х місяців та накладати штраф до 500 руб., висилати підозрілих осіб за межі губернії⁷¹. Губернатор був головою цілого ряду установ: губернського правління, губернського присутствія, статистичного комітету, присутствія у земських і міських, питних, фабричних, портових справах і з військової повинності, розпорядницького і лісоохоронного комітетів, приказу громадського піклування і комісії народного продовольства та інших установ⁷².

⁶⁸ Собрание законов и постановлений до части морского управления относящихся, 1825–1827. Кн. 2. — С. 3; Кн. 3. — С. 191–196, 209–218.

⁶⁹ Новороссийский календар на 1840 год. — Одесса, 1839. — С. 89–107.

⁷⁰ Военный губернатор // Советская военная энциклопедия. — М., 1977. — Т. 3. — С. 69.

⁷¹ Н. К. Губернатор // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — Т. 9. — С. 839–840.

⁷² Свод законов Российской империи. — СПб., 1857. — Т. 2. — Ч. 1. — Общее губернское учреждение. — Кн. II. Раздел I. О начальниках губерний. — С. 352.

У цивільних справах військовий губернатор підпорядковувався Міністерству внутрішніх справ. Йому було надано фактично необмежену владу в губернаторстві. Він мав пряме спілкування з імператором, в особливих випадках міг доповідати в Сенаті. Які саме область, місто чи фортеця підлягають управлінню військового губернатора, вирішувалось «по Высочайшему благоусмотрению». Військовий губернатор не мав конкретних повноважень або завдань. Його компетенція щодо «різних установлень місцевих визначалась особливими правилами», згідно стану місцевостей, підпорядкованих його управлінню⁷³. Тому і набір установ, підпорядкованих військовому губернатору, був нетрадиційним.

Частково губернаторство мало ряд установ, аналогічних губернським, причому вони не залежали від Херсонської чи Таврійської губернії. Це канцелярія губернатора та її відділення в Севастополі, Управління Чорноморських адміралтейських поселень (власне це був структурний підрозділ Чорноморського відомства), міська поліція, судові і виправно-каральні установи, Севастопольський карантин, миколаївські статистичний комітет, особливе з міських справ присутствіє, комітети шкіл грамотності, комісії по установленню цін на життєві припаси, Миколаївська та Севастопольська квартирні комісії, Миколаївський комітет громадського здоров'я тощо. Губернатору підпорядковувались всі органи державного управління та самоуправління (міські думи, їх управи тощо), він був головою (або почесним головою) усіх благодійних організацій, товариств і фондів. Від губернатора залежало вирішення всіх, навіть дрібних господарських, питань. Військовий губернатор в своїх руках поєднав військову і цивільну владу, повноваження губернатора і начальника дивізії. Йому підпорядковувались гарнізони міст, комендантські управління та військові частини, розташовані на території губернаторства. 24 квітня 1874 р. в Миколаєві було відкрите присутствіє по воїнській повинності⁷⁴, у 1862 р. — Миколаївські городові збори⁷⁵, 27 червня 1874 р. — відділення мирового з'їзду⁷⁶, з 1875 р. до 1901 р. діяв міський розпорядчий комітет. З 1869 р. до 1871 р. Миколаїв вів листування з вищими державними органами з приводу відкриття земельної управи⁷⁷, з 1874 р. до 1879 р. наполягав на відкритті медичної управи⁷⁸.

⁷³ Там само. — Ст. 287. — С. 51.

⁷⁴ ДАМО. — Ф. 230. — Оп.1. — Спр. 9521. — Арк. 1.

⁷⁵ Там само. — Спр. 4275. — Арк. 1–51.

⁷⁶ Там само. — Ф. 222. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 3.

⁷⁷ Там само. — Ф. 230. — Оп. 1. — Спр. 7718. — Арк.1–2.

⁷⁸ Там само. — Спр. 9228. — Арк. 1–3.

Хоча міста Миколаїв і Севастополь за кількістю населення були найбільшими населеними пунктами в своїх губерніях (після Одеси в Херсонській і Сімферополя в Таврійській губерніях), але вони вважались заштатними. Не дивлячись на це, в них були сформовані власні думи, різного роду присутствія (військове, портове, міське і т. д.), статистичні й розпорядчі комітети. По земському управлінню Миколаїв підпорядковувався Херсонському губернському земству, але й тут губернатори прагнули самостійності. Вони намагались виділити місто в окрему земську одиницю.

Посаду військового губернатора обіймали російські державні діячі, більшість з яких були видатними флотоводцями Чорноморського флоту, адміралами: І. І. де Траверсе, М. Л. Язиков, О. С. Грейг, М. П. Лазарев, М. Б. Берх, М. Ф. Метлін, О. І. Панфілов, Г. І. Бутаков, Б. О. фон Глазенап, М. А. Аркас, М. П. Манганарі, О. О. Пещуров, Р. А. Гренквіст, М. В. Копитов, С. П. Тиртов. Більшість з них — люди великих розумових здібностей, а інколи навіть талановиті, з високим рівнем освіти і ерудиції. Вони не тільки були представниками російського імператора на Півдні України, а й сприяли розвитку економіки, торгівлі, освіти, культури тощо. Їх діяльність визначила майбутній розвиток краю. Значна роль належала керівникам, які виконували обов'язки військового губернатора у Севастополі, серед них віце- та контр-адміралами: П. В. Пустошин, А. П. Алексіано, О. А. Саричев, Р. Р. Галл, П. Т. Биченський, К. Д. Сальті, М. А. Столипін, К. Ю. Патаніоті, (?) Тимофеев, М. М. Кумані, Й. І. Стожевський, О. П. Авінов, Ф. Ф. Розен, С. П. Хрущов, М. М. Станюкович, П. С. Нахімов, Ф. М. Новосільський, П. М. Юхарін, Ф. Д. Бартенев, П. Ф. Мессер, П. М. Вукотич, П. І. Кислинський.

Перший період існування Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1856 рр.) завершився Кримською війною. Для нього характерні такі риси: повне підпорядкування міст і селищ губернаторства головному командирі Чорноморського флоту і портів, воєнно-адміністративний вплив морського відомства на їх розвиток, високі темпи суднобудування на відміну від інших галузей економіки, застосування кріпосної праці на підприємствах морського відомства та невирішеність соціальних питань. Запровадження управління у вигляді військового губернаторства дозволило царському уряду і морському відомству поставити підпорядковані населені пункти на службу флоту і суднобудуванню, створити укріплений плацдарм для захисту південних кордонів, розпочати процес інтеграції цих територій до складу Російської імперії. Головний командир Чорноморського флоту, одержавши права військового губернатора, фактично одноосібно вирішував всі проблеми цивільного життя на підпорядкованій території. У першій поло-

вині XIX ст. він завжди віддавав перевагу потребам морського відомства, що майже постійно шкодило цивільним інтересам губернаторства.

На початку століття адмірал І. І. де Траверсе займався не тільки справами флоту і суднобудування, а й звернув увагу на благоустрій міст і селищ, формування органів місцевого самоуправління, поліції, статистики, банківських установ, розмежування земель, сприяв популяризації серед населення губернаторства військово-морської освіти.

Органи управління губернаторством остаточно сформувались в часи адмірала О. С. Грейга. Він заснував городовий комітет у Миколаєві, упорядкував штати канцелярії та поліції у губернаторстві, частина коштів на утримання цих установ почала надходити з державного бюджету. Обов'язки військового губернатора в Севастополі тривалий час виконував флотський начальник. На думку автора публікації, посада військового губернатора в Севастополі з'явилась у 1829 р., тоді ж відкрито канцелярію, яка вважалась складовою частиною канцелярії військового губернатора в Миколаєві. З 1849 р. посада виконуючого обов'язки військового губернатора в Севастополі була суміщена з посадою флотського начальника. В цей період економічний розвиток військового губернаторства відбувався лише в суднобудівній промисловості, інші галузі знаходились в зародковому стані. Кріпосницька система і пріоритет суднобудування стримували розвиток природних для степового регіону галузей господарства, що після Кримської війни стало однією з найважливіших причин глибокої кризи.

Значну роль в системі соціально-економічних відносин губернаторства відігравали адміралтейські поселення, які відбували різні повинності на користь морського відомства. У 1820 р. замість Богданівки і Знамянки, які відійшли до округу військових поселень, до губернаторства були введені Березнегувате і Висунськ. Адміралтейські поселення спочатку підпорядковувались Чорноморській виконавчій експедиції, а з 1825 р. для управління ними було створено Управління чорноморських адміралтейських поселень. Використання праці адміралтейських поселенців дозволяло забезпечити підприємства безкоштовними робочими руками і застосувати їх на найважливіших видах роботи.

Зусилля адмірала М. П. Лазарева були спрямовані на розбудову Севастополя як головної бази Чорноморського флоту. Систему державних установ доповнили міські архіви, розширилися функції городового комітету. Більшість населення була зайнята в суднобудівній промисловості або служила на флоті. Темпи розвитку суднобудівної промисловості поступово почали знижуватись через низьку ефективність кріпосної праці. Продовження використання воєнно-адміністративних засобів в

управлінні губернаторством не сприяло швидкому соціально-економічному піднесенню міст і селищ.

Напередодні Кримської війни командування Чорноморського флоту намагалось укріпити Севастополь і покращити бойову готовність кораблів і особового складу, але безрезультатно. Цивільні справи губернаторства його новим керівництвом в особі М. Б. Берха були зовсім занедбані, основна увага зверталась на стягнення в повній мірі податків з населення, виконання військових повинностей. Під час війни основний удар прийшовся по Севастополю. Внаслідок воєнних дій населення було доведене до повного зубожіння, тому севастопольський військовий губернатор П. С. Нахімов пропонував покрити міські витрати за рахунок державного бюджету. Миколаїв надавав притулок сотням евакуйованих севастопольців, його жителі в повній мірі несли тягар різних повинностей, тут розміщувались шпиталі, звідси відправлялись військові частини і ополчення на фронт.

Кримська війна показала всю хибність політики російського уряду. Поразка у війні привела країну до загальної кризи феодално-кріпосницького устрою, яка відбилася і на державному управлінні й на місцевому самоуправлінні. Вони вже стали нездатними до виконання нових завдань. Криза поставила питання про реформи державного устрою Російської імперії.

Другий період існування Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства охоплює час від закінчення Кримської війни до його ліквідації у 1900 р. Незважаючи на умови статей Паризького договору 1856 р., російський уряд намагався зберегти Чорноморський флот, його бази і суднобудівні підприємства. Але життя показувало, що колишні методи управління суперечать вимогам нового часу. В морському відомстві після війни процвітали хаос, казнокрадство, хабарництво. Спроби Г. І. Бутакова відновити Чорноморський флот і провести реформи, спрямовані на нормалізацію роботи цивільних установ, зазнали невдачі. Економіка губернаторства, яка протягом усієї першої половини XIX ст. страждала від своєї односторонності, знаходилась у кризовому стані.

У 1864 р. в Севастополі було ліквідовано посаду військового губернатора, місто підпорядкували цивільному управлінню спочатку Сімферопольського, а потім Ялтинського повіту. В зв'язку з цими змінами у 1864 р. губернаторство змінило свою назву і стало називатись Миколаївським військовим губернаторством.

Посада військового губернатора в Миколаєві залишалась, але після війни вона була поєднана спочатку з посадою завідуючого морською частиною в Миколаєві (з 1856 р.), а потім — головно-го командира Миколаївського порту (з 1860 р.).

З початку 60-х рр. XIX ст. уряд почав проводити буржуазні реформи, спрямовані на розвиток капіталістичних відносин в

країні. Провідником цих реформ у Миколаєві став адмірал Б. О. фон Глазенап. Користуючись підтримкою морського відомства, він добився відкриття комерційного порту та митниці у Миколаєві, включення міста до залізничної мережі імперії тощо. Морське відомство з часом передало місту частину своїх будинків, виділяло грошові субсидії на освіту, благодійність, медицину, пресу, культуру. Це сприяло розвитку Миколаєва і навколишніх селищ. Миколаїв із закритого центра суднобудування перетворився на міжнародний торговий порт, в якому почали діяти іноземні представництва.

Серед адміралтейських поселення внаслідок реформи 1861 р. збільшилося розшарування на багатих і бідних, останні вимушені були йти в найми до заможних землевласників або в місто, де вони поповнювали ряди пролетаріату. До 1877 р. стало зрозуміло, що праця колишніх адміралтейських поселенців більше не буде потрібна морському відомству. Змінились умови господарювання, та й селяни більше схилились до сільського господарства, тому всі передмістя було передано Херсонському повіту Херсонської губернії.

Після Лондонської конвенції (1871 р.), коли Росія нарешті добилася скасування ганебних статей Паризького договору, відновлюється будівництво бойових кораблів. На Чорноморському флоті була відновлена посада головного командира Чорноморського флоту і портів, вона знов поєднувалась з посадою військового губернатора. З 1887 р. він називався головний командир флоту і портів Чорного і Каспійського морів.

До початку 80-х рр. XIX ст. в зв'язку з будівництвом панцерників суднобудування повертає собі позиції в промисловості губернаторства, але вже співіснує з іншою розвинутою галуззю — експортною комерційною торгівлею. Решта галузей економіки залишалась слабо розвинутою і була спрямована на обслуговування потреб населення Миколаєва і його сільськогосподарської округи. Воєнно-морський статус міста відновлюється, що негативно вплинуло на цивільний бік життя міста. Наприкінці XIX ст. в суднобудування починає проникати приватний і іноземний капітал, Миколаїв стає містом концентрації великих підприємств. Найбільша кількість робітників була зайнята в суднобудівній промисловості.

М. В. Копитов останнім з військових губернаторів намагався докласти всіх зусиль до вирішення цивільних проблем міста, які були продуктом розвитку капіталістичних відносин у губернаторстві.

Миколаїв втратив роль південного стратегічного форпосту імперії, хоча став значним торгово-промисловим центром. Необхідність у військовому губернаторстві, яке протягом цілого століття спрямовувало всі зусилля на розвиток флоту і суднобудування, відпала. Тому було прийнято рішення замінити

військове губернаторство на градоначальство. Згідно з указом імператора від 5 червня 1900 р. в Миколаєві було введено градоначальство⁷⁹. Це суттєво не змінило статусу Миколаєва, бо посаду градоначальника став займати начальник військового порту; його канцелярію перейменували в Канцелярію градоначальника. Градоначальнику надали право завідування всіма урядовими установами на загальних підставах. Миколаївське військове губернаторство виконало свою роль і перестало існувати.

Загалом нетрадиційні форми адміністративно-територіального управління виконали відведену їм роль. Вони дали змогу інтегрувати приєднані території до складу імперії і протягом століття всі зусилля регіону спрямовувати на створення умов для функціонування Чорноморського флоту та розвитку суднобудування. Така політика Російської імперії відбилась і на подальшій долі міст і селищ. Миколаїв і Севастополь за радянських часів зберегли за собою статус військово-морських баз Чорноморського флоту і центрів суднобудівної промисловості.

⁷⁹ Там само. — Ф. 216. — Оп. 1. — Спр. 1029. — Арк. 2–2 зв.